

KÖVÉR GYÖRGY

A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában

Bizonyára nem én vagyok az egyetlen szűkebb (*Hajnal István Kör*) és tágabb köreinkben, aki a tudomány „dezanthropomorfizálásának” jelszava jegyében szocializálódott. Igazán bölcs „elmészt” hadd idézzek emlékeztetőül, Lukács György személyében: „az objektív valóság igazán tudományos megragadása csak akkor lehetséges, ha szakítunk a megszemélyesítő, antropomorfizáló szemléletmóddal. A valóság visszatükröződésének tudományos módja a megismerésnek mind tárgyát, mind alanyát dezanthropomorfizálja. A tárgyat úgy, hogy magánvalóságát lehetőség szerint megtisztítja az antropomorfizmus minden hozzáadásától; az alanyt pedig úgy, hogy valósággal kapcsolatos magatartásával szakadatlanul ellenőrzi saját szemléletét, képzeit és fogalomalkotását abból a szempontból, hogy az objektivitás antropomorfizáló torzításai hol és miként hatolhatnak be a valóság elsajátításába.”¹

Prológus

Előadásom alapötlete azonban mégsem ebből a szellemi forrásból merít. Mondandóm – saját praefigurációmon túl – legfeljebb annyiban köthető a fenti előtörténethez, hogy Patrick Joyce: *A társadalomtörténet vége?* című, marxizmus utánra utakat kereső írásában többször előfordul a „társadalomtörténet rekonfigurációja” mint „új agenda”.² Döntően ez inspirált. Ebben az elképzelésben az új „társadalmi” szubjektum megteremtése, és „a mód, ahogy ez a szubjektivitás teremtődik”, centrális kérdésként fogalmazódott meg.³ Ehhez képest csupán ráadásnak tekinthető, hogy a brit *Readert* szerkesztő posztmodern pionír, Keith Jenkins nemrég – más értelemben – az egész „Történelem refigurá-

1 Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. Bp. 1969. 133. Az idézet a görög materialisták „módszertani alapjai” megelőlegezéseként általánosítás formájában kerül kifejtésre. Később Lukács megszorításokkal él mind a társadalomtudományokkal (i. m. 166.), mind az ún. embertudományokkal kapcsolatban (i. m. 181.).

2 Patrick Joyce: The end of social history. *Social History* 20(1995) 73–91. A vitacikkekkel együtt újraközölve: *The Postmodern History Reader*. Ed. Keith Jenkins. London–New York, 1997. 341–366.

3 P. Joyce: i. m. (1997) 355. (Ld még: i. m. 342., 361. stb.)

ciójának” szentelt nagy ívű elméleti esszét. Őt nem a társadalomtörténet vége érdekli, hanem épp a történelmi szövegek „végtelen nyitottsága” („interminable openness”) adja számára a logikai kiindulópontot. Ez a történelmileg lezárhatatlan („closure”) „elkerülhetetlen nyitottság”, teszi lehetővé a múlt „új, tiszteletlen, vitázó, radikális olvasatait és újraolvasásait, megírásait és átíratait”. Ezeket az „ad infinitum refigurációkat” kívánatos és kitűnő dolgoknak tartja.⁴ A gondolatmenet azonban nála is kapcsolatban áll a szubjektivitással: „ami egy adott térbeli és időbeli pillanatban az emberi szubjektum, az így nem valamiféle belső mag vagy emberi »esszencia« kifejeződése, hanem sokkal inkább az *iterabilitás* dinamikus folyamatának (az ismétlődés és különbözőzés folyamatának; a sohasem teljesen ugyanazon ismétlődésének) az eredménye, ami biztosítja, hogy senki sem befejezett, stabil vagy fix egyszer s mindenkorra”. (Kiemelés az eredetiben.) S hogy a „társadalmi individuumok” állandó formálódásnak vannak kitéve, ez az instabilitás mindenféle társadalmi antagonizmusokat és ambivalenciákat enged meg. Amennyiben a szubjektumok identitások – s itt többes szám első személyre vált mondat közben: „aminek gondoljuk magunkat” – ezek „mindig átmeneti egyensúlyok sikereink és kudarcaink között, hogy megoldjuk azokat a törekvéseket, amelyeket megtestesítünk”. Ezért szerinte mindig fennáll a kockázata a „transz-formálódásnak; re-figurációnak”.⁵

A „hagyományos” kontra „szociális történetírás”, illetve az objektivitás/szubjektivitás dichotómia meghaladásának igénye arra a radikális következtetésre csábította Miguel Cabrera spanyol teoretikust, miszerint „először a társadalmi realitás elveszítette korábbi státusát, mint objektív tartomány és pusztán tényszerű referenssé vált, saját jelentéssel nem bíró tények konglomerátumává. Másodszor a szubjektumok már nem természetadta racionális entitások, nem is a társadalmi pozíció következményei, hanem magának a nyelvi medialitásnak a termékei. Az individuumok cselekedeteinek alapját képező szándékok, érzések, szenvedélyek, csalódások, várakozások és remények nem a valóságban találhatóak, hanem a realitás és az azt uraló nyelvi kategóriák közötti interakcióban [...] így a valóság és a tudat közötti viszony nem oksági, vagy elméleti, hanem *retorikai*.” Ebben a felfogásban már „a társadalom sem racionális entitás (tradicionális történelem), sem objektív (társadalomtörténet) vagy szimbolikus (új kultúr-történet), hanem inkább szemiotikai vagy virtuális entitás”.⁶

4 Keith Jenkins: *Refiguring History. New Thoughts on an Old Discipline*. London–New York, 2003. 3.

5 I. m. 4. Az iteráció a matematikában: ugyanazon eljárás ismétlésével egyre pontosabb értéket adó megközelítés.

6 Miguel A. Cabrera: *Linguistic approach or return to subjectivism? In search of an alternative to social history*. *Social History* 24(1999) 80–81. A szerző – Patrick Joyce előszavával beharangozott – újabb könyvében a nyelvi fordulat utáni történetírásról nézeteit bővebben is kifejti. A hagyományos história és a társadalomtörténet ellentétét meghaladni kívánó, általa „poszt-szociális történelemnek” nevezett felfogásban „a szubjektivitás (beleértve az identitást) inkább a jelentések tárháza, amellyel az individuumok – egy meghatározott diszkurzív keret és a szociális képzelet használata segítségével – felruhazzák a társadalmi világot és benne elfoglalt helyüket”. Miguel A. Cabrera: *Postsocial History. An Introduction*. New York–Toronto–Oxford, 2004. 29. A poszt-

A magam részéről továbbra sem látok okot a társadalomtörténet és a posztoszociális história közötti választóvonal átlépésére. Engem – mint említettem – Joyce épp azzal inspirált, hogy tartalmilag és formailag egyszerre éreztem meg gondolataiban a „figura” eredeti és leszármaztatott jelentését: az alakét és az alakzatét.⁷ Az foglalkoztat, hogy vajon szcenikailag tényleg szükséges-e az „alak” tényleges jelenléte, vagy helyét pótolhatja a retorikai alakzat felbukkanása (hang az égből, vagy a színpalak mögül, vagy még az sem, elegendő az illető említése a diskurzusokban). Retorikailag ez a kérdés ugyan pont fordítva lenne indokolt, de mit tegyünk, ha megátalkodottan máshonnan nézzük a dolgokat. A továbbiakban tehát fenn kívánom tartani a jelentéstulajdonításnak (hermeneutika!) ezt a kettősségét, amely egyszerre vonatkozik a társadalomtörténet figuráira, „szereplőire” és azok megnyilvánulásait, „tetteit” megjelenítő retorikai alakzatokra. Marxnál a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájában* még bőszén harcoltak és együttműködtek a cselekvő osztályok („aktorok”), s csak az Engels által sajtó alá rendezett *A tőke* III. kötetében önállósították magukat a struktúraképző tényezők („faktorok”).⁸ Az 1968 utáni E. P. Thompsonnál már az osz-

---

szociális történelem agendája szerint „az individuumok nem természeti entitások, hanem a szubjektumok történelmi konstrukciók, és az utóbbiak s nem az előbbiek az egyedüliek, akik értelmes cselekedeteket visznek végbe”. Így „a történelmi folyamat az, amely az individuumokat szubjektumokká alakítja, s megformálja és felhatalmazza őket, hogy akciók ágensei vagy szubjektumai legyenek”. Ennek következtében szerinte „minden erőfeszítés, hogy a történelmi szereplők praxisát indítékaik rekonstrukciójával/újrajátszásával [reenacting] avagy társadalmi feltételeik feltárásával magyarázzák, többé már nem kielégítő, hanem kívánatos azon jelentés-kontextusok gondos vizsgálata is, amelyekben ez a gyakorlat gyökerezik”. (Kiemelés – K. Gy.) I. m. 98. A történetírói pragmatika szempontjából az „is” egyszerre áruklódó és megnyugtató.

7 *Erich Auerbach*: Figura. In: A hermeneutika elmélete. I. Vál., szerk. Fabiny Tibor. Szeged, 1987. (Ikonológia és műértelmezés 3.) 17–69.; *Jean Cohen*: Alakzatelmélet. In: Az irodalom elméletei. I. Szerk. Thomka Beáta. Pécs, 1996. 171–215.; *Füzi Izabella*: A figurák jelemélete. In: *Figurák*. Szerk. Füzi Izabella–Odorics Ferenc. Bp.–Szeged, 2004. (Retorikai füzetek I.) 11–14. Nem kívánok most naiv etimologizálással foglalkozni, csak felhívom a figyelmet az Auerbach által genetikusan levezetett fogalmi változásra a „plasztikus képződménytől” a „grammatikai alakig”. A 20. század befejezett jövőidei felől nézve különösen tanulságos az egyházatyák eskatologikus Ótestamentum-értelmezése: „A figurális felfogásban a történet ideiglenessége alapjában más, mint a történelmi fejlődés modern értelmezése: míg ez utóbbiban a történet ideiglenessége a további történet soha meg nem szakadó vonalában folyamatos-fokozatos értelmezést nyer, addig az előbbiben az értelmezés bármikor hozzáférhető függőleges irányból, és az eseményeket nem folyamatos egymáshoz kapcsoltságukban tekintjük, hanem egymástól elszakítva, egyenként, tekintettel egy még meg nem lévő harmadik ígéreterére. És míg a modern fejlődésképzetben a tény mindenkor önkényesen biztosított, az értelmezés azonban eleve befejezetlen, a figurális értelmezésben a tény alá van vetve egy egészében már biztosított értelmezésnek: a történet egy ősképre irányul, mely jövőbeli és eddig csak mint ígélet létezett.” *E. Auerbach*: i. m. 50.

8 Nem árt ma már némi illusztráció a klasszikusokból: „A polgári köztársaság győzött. Az ő oldalán állt a pénzarisztokrácia, az ipari burzsoázia, a középosztály, a kispolgárság, a hadsereg, a garde mobile-ban megszervezett lumpenproletariátus, a szellemi tekintélyek, a papok és a falusi népesség. A párizsi proletariátus oldalán senki sem állt, csak ő maga. A győzelem után több mint 3000 felkelőt lemészároltak, 15 000-et ítélet nélkül deportáltak. Ezzel a vereséggel a proletariátus a forradalmi színpad háttérébe lép. Mindig újra megkísérli az előnyomulást, mihelyt a mozgalom

tálytudat kulturalista értelmezése révén generálódnak az osztályok.⁹ Joyce pedig a 20. század végén épp arra a kérdésre kereste a választ, hogy ha a marxista strukturális társadalomtörténetben az osztály kötötte össze a struktúraalkotó és ezáltal történelemformáló csoportokat, a posztmodern történetírás kihívása után, amikor a társadalom, mint külső referencialitás egyáltalán elveszíti értelmező erejét, milyen kiütlehetőségek maradnak a demokratikus társadalomtörténet számára.¹⁰ Hogy az osztályok érezhetően elpárolognak az értelmezésekből, az Angliában sem pusztán a posztmodern fordulat következménye (nevezhetjük ezt egyfajta inkább kémiai, mint freudi értelemben vett szublimálódásnak, tehát a szilárdból légnemű halmazállapotúvá válásnak), erőteljesen belejátszottak ebbe a politikai bal és jobb rugaszkodásai.¹¹ A kor szellemének megfelelően többféle válasz adható: vannak, akik más történelmi szubjektumokat igyekeznek előtérbe állítani: a szereplők kiválasztásában fontos szerepet játszott a „társadalmi nemek” (*gender*) megkonstruálásáért indított mozgalom, de nem kevésbé jelentős átértelmezési lehetőséget nyitott a társadalom helyett a „társadalmiság” („szociabilitás”) előtérbe állítása, vagy akár a „civil society” nyilvánosságának újraértelmezése. Az osztályok (vagy az azokat helyettesítő rétegek, csoportok) áttehették színhelyeiket a diskurzusokba, a reprezentációkba vagy épp a kultúrába is. Az ún. „nyelvi”, „kulturális”, vagy éppen „episztemológiai fordulat” ezeket a menekülési kísérleteket épp azzal hozta abszurd helyzetbe, hogy a csoportképződés „objektivitását”, külsődleges referencialitását nyíltan megkérdőjelezte.¹² Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a társadalomtudományos történetírás, a Nouvelle Histoire zászlóshajójáról, az *Annales* második és harmadik nemzedékéről lépten-nyomon megbizonyosodott, hogy műveik nem felelnek meg maradéktalanul a társadalomtudomány szcientista normáinak, retorikai szempontból pedig folyton leleplezték magukat, amikor a hagyományosan elbeszélő

látszólag új lendületet vesz, de mind gyengébb erő kifejtéssel és egyre csekélyebb eredménnyel. Mihelyt valamelyik felette álló társadalmi réteg forradalmi erjedésbe kerül, ő szövetkezik vele és így osztozik mindazokban a vereségekben, amelyeket a különböző pártok egymás után elszenvednek. De ezek az utólagos csapások annál gyengébbekké válnak, minél inkább a társadalom egész felületére oszlanak el [...] Úgy látszik, sem önmagában nem leli meg újra a forradalmi nagyságot, sem pedig újonnan kötött szövetségeiből nem tud új energiát nyerni addig, amíg mindazon osztályok, amelyekkel júniusban harcolt, nem hevernek mellette a porban.” *Karl Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizenharmadikája. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 8. 1851–1853. Bp. 1962. 111–112. A munkabér, a profit és a földjáradék alapján, a bérmunkásokat, tőkészeket és földtulajdonosokat, a „modern társadalom három nagy osztályát” meghatározó tényezőket tárgyaló 52. fejezet közismerten befejezetlen, s ott szakad meg, ahol a bennünket érdeklő kérdések felvetése épp csak elkezdődhetne. *Karl Marx*: A tőke. III. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 25. Bp. 1974. 833–834.

9 E. P. Thompson: *The Poverty of Theory and Other Essays*. London, 1978.

10 P. Joyce: i. m. (1997) 351.

11 A brit történetírás vitáit – többek között – az osztályokról ld. *Timár Lajos*: A brit társadalomtörténet-írás. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Bp. 2003. (Osiris tankönyvek) 128–137.

12 A „nyelvi fordulatra” ld. rövid összefoglalást magyarul: *Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor*: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* i. m. 413–443.

történetírás elítélése ellenére a kritikusok tetten érték, hogy visszacsempésszük szövegeikbe a figuratív (értsd: metaforikus) nyelvet. Ebből a szempontból Fernand Braudel textusai töltötték be a szerző pozíciójánál és nyelvezete poétikuságánál fogva a retorikai orvosi demonstrációs matéria szerepét.¹³

Ne hagyjuk az egész gondot a politikatörténészekre, s országszintéziseikre? Hiszen az osztályokra mint kollektív érdekkifejeződésekre és akaratképződményekre, mint politikai aktorokra nekik van elsősorban szükségük, különben még minden politikusnak nemcsak önálló arcélt, de elkülöníthető társadalmi háttérrel kellene rajzolnia. Nem lenne a legegyszerűbb, ha azt mondanánk: legyen ez az ő gondjuk. Ha a magyar társadalomtörténet valóban ilyen „ártatlan” lenne, s szigorúan a szűk értelemben vett struktúratörténetre korlátozta volna magát, bizonyosan ez lenne a könnyebb megoldás. De – ha mással nem – a társadalomra súlypontozott szintézis-kísérleteivel, módszertani kompendiumával maga is ambiciózusabbnak mutatkozott saját eredetileg vállalt, defenzív önmegtartóztatásánál, ugyanakkor elitistább maradt demokratikus szándékbejelentéseinél. Az önreferencialitás viszont mértéktartást indokol, ezért sepregetünk most elsősorban a saját portánkon (is).

A társadalmi szereplők nyomában járva igyekeztem a legkézenfekvőbb eljárást alkalmazni: mivel az egyének létezése olyan evidens, hogy hajlamosak vagyunk teljesen megfeledkezni róluk, a legkisebb közös többszöröst, mint a még kollektíve mozgatható legnagyobb csoportok felbukkanását (a családfőktől az osztályokig) próbáltam nyelvileg azonosítani. Nemcsak mint néven nevezett szubjektumokat, hanem akkor is, ha „csak” igei metaforák által szerepeltetjük őket. Mint látni fogjuk, a kettő nincs okvetlenül szinkronban: ha az egyik szintet megnevezük, még nem biztos, hogy mint ilyet szerepeltetjük is (s lehet fordítva is). Természetesen az sem mindegy, hogy passzív igealakkal, vagy épp határozóvá, névszóvá transzformálva bukkannak-e elő az aktorok a történelmi szövegben. S aziránt sem lehetünk közömbösek, hogy vajon aktív alakban mit művelnek „hőseink”: pusztán szoros társadalomtörténelmi dolgukat végzik (például vándorolnak, vagy mobilizálódnak), avagy éppenséggel a szó poétikai értelemben is „figurálnak”.

I. felvonás

Ha nem kezdjük túl régről, hamarabb érünk a végére. Legfeljebb egy utalás erejéig érdemes most a legkorábbi társadalomtudományos szövegekhez visszamenni.¹⁴

13 *Cheng-chung Lai*: Second Thoughts on Fernand Braudel's Civilization and Capitalism. The Journal of European Economic History 24(1995) 177–193.; *Philippe Carrard*: Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier. Baltimore–London, 1992. Magyarul ez utóbbiból részlet: *Philippe Carrard*: Az Új História poétikája. A figuratív nyelv visszatekintése. In: Narratívák. 4. A történelem poétikája. Szerk., vál. Thomka Beáta. Bp. 2000. 81–93.

14 Talán elég az „ősidőkből” csak a Riehl magyar talajba átültető Trefort Ágostont felemlítenünk. *Trefort Ágoston*: A társadalom tudománya és Riehl munkái. In: *Uő*: Emlékbeszéd és tanulmányok. Bp. 1881. 209–235.

Röviden emlékeztetnünk kell azonban a 20. századi magyar történetírás társadalomtörténeti toposzaira. Különbözik még magát a klasszifikációt, az osztályozást, mint alapvető tudományos tevékenységet is – előzmények nélkül – a szovjet típusú marxizmus nyakába varrnánk. „A 48-as törvényhozás papiros szabványai nem voltak elég erősek a régi társadalmi tagozat lerombolására és újnak a kialakítására: a jogegyenlőség főúri, köznemesi, jobbágyi osztályok közt társadalmi téren csak névleg valósult meg, rendek nincsenek többé, de *mágnás, gentry és pór, azaz kisgazda és zsellér* továbbra is külön egyéniségek, melyek az általános magyarság többé-kevésbé tudatos érzésén kívül alig köt [az eredetiben sajtóhibaként: tört] össze valami. Átmeneti formák vannak ugyan, de egészben véve e három típus éles határoltságban vehető szemügyre.”¹⁵ (Kiemelés – K. Gy.) S a már-már szent triász, „mágnás, gentry és pór” mind külön egyéniségként (!) már akkor is lenyűgözően impresszív építmény, ha tudjuk, hogy még ugyanebben az évtizedben, az amúgy társadalomfelfogását illetően hegelianus Concha Győző ennél sokkal mélyebb átmenetelemzést alkotott rendek és osztályok szembesítéséről.¹⁶

A 20. század második felének meg-megújuló társadalomtörténeti felfogását elég Hanák Péterhez visszavezetnünk. Részben azért is, mert a róla készült retorikai átvilágítás már meggyőzően bizonyította, hogy figuratív elemzésre ideális szövegszerző.¹⁷ S ha most nem *A Kert és a Műhely* második kiadását vesszük kiindulópontnak, az annak példázására is jó, hogy a burjánzó figurativitásban nem a kései Hanák „nyelvi fordulatáról” van szó. Alapszövegként az eredetileg 1962-ben megjelent *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról* című dolgozatot tekintettük. Már az írás hármasképzete is beszédes. Hogy miért választódik ketté az első és második strukturális fejezet, az nem evidens: az első, a népesedésről és a lakosság összetételéről tartalmazza mindenesetre a nemzetiségi és a foglalkozási megoszlást, a második, a társadalmi szerkezetéről szóló a válaszfalakat és az osztályokat. A harmadik fejezet (*Erővonalak és frontok*) bevezetése aztán megadja a kapcsolódó magyarázatot: „Az osztálystruktúra a társadalom szilárd, tartós váza, de ellentmondásoktól hajtott mozgásának, eleven életének még nem teljes valósága. Amit eddig áttekintettünk, az egy bonyolult organizmus legátfogóbb és maradandóbb ismérveiből elvont – erősen vázlatos – tagolás és tipizálás; inkább szociológiai látású keresztmetszet volt, és nem az érdekek harcának fő- és mellékszínterein szakadatlanul összeütköző, átcsoportosuló *politikai frontok* bemutatása.”¹⁸ (Kiemelés az eredetiben.) A tetteket harcként láttató frontok aztán „a magyar nacionalizmus két táborá” képében öltenek testet.

15 *Szekfű Gyula*: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp. 1920. 270. (A harmadik nemzedékről szóló Társadalmi osztályok és mulasztások c. fejezet éln.)

16 *Concha Győző*: Van-e magyar társadalom? Nincs. In: *Uő*: Hatvan év tudományos mozgalmi között. Összegyűjtött értekezései és bírálati. II. Bp. 1935. 643–661. (A mű eredetileg a Társadalomtudomány 1927. évi 3–4. számában jelent meg.)

17 *Baráth Katalin*: A nyelv figuráskertje. BUKSZ 14(2002) 156–167.

18 *Hanák Péter*: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: *Uő*: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Bp. 1975. 392. S itt a korabeli marxizmuson belül árnyaltnak tekinthető, ter-

Hanák a – mindig idézőjel között használt „középosztályt” – előbb nagyjából megszámlálta, majd figurálisan is megjelenítette: „Magyarországon a néhány ezer nemesi földbirtokost, úri kisbirtokost, a nagyon hozzávetőlegesen 25–30 ezerre becsülhető iparos és kereskedő középburzoát, vállalkozót, járadékost, földbérlőt és a mintegy negyedmillió – háromnegyedében magyar – értelmiségit a származás, rang, hagyomány, életforma és nemzetiség öles szakadékaival választották el egymástól. A szabad áramlás és kiválasztódás, szerves összekapcsoltság nélkül együtt élő rétegekből a »középosztály« valahogy úgy formálódott, ahogy a csillagászok a tejútrendszer elképzelték: alaktalan, lebegő ködgomolyok, amelyek egy-egy szilárdabb mag körül forogva lassan sűrűsödnek. A magyartól távol- és különálló testként haladtak pályájukon a nemzetiségi középburzoáziák. Saját földbirtokos osztály és fináncburzoázia híján ők alkották – a horvát kivételével – a nemzetiségek polgári vezető osztályát, maguk köré tömörítve a szórványos földbirtokos elemeket. A magyar »középosztály« tömörítő magva, baljós csillaga a lesüllyedt dzsentri volt.”¹⁹ Hagyjuk most figyelmen kívül, hogy milyen efemer számszerűsítéshez („figures”) kapcsolódnak a geográfiai („öles szakadékok”), fizikai és biológiai („áramlás és kiválasztódás”), csillagászati („tejút”, „ködgomoly”) metaforák. A lényeg úgyis az, hogy a bevetett retorikai nehéztüzérség az egész szövegrészt a múltbeli jövőt vizionálva („baljós csillag”) egy múlt idejű, már akkoriban is kiürült közhelyhez, a „lesüllyedt dzsentri”-hez röpíti.²⁰ Ezzel azonban Hanák ábrázolásában még nem ért véget a dzsentri kálváriája. Hiszen a

---

mészettudományos és hadászati metaforákba ágyazott, (a kor hivatalos nézőpontjából nézve már-már revizionista) elméleti fejtegetés következtet: „A társadalom politikai megoszlása végső soron az anyagi érdekektől meghatározott osztályérdekeken és az ezeket tükröző eszméken alapul. A társadalmi atomrendszer milliányi egyéne azonban a maga egyedi pályafutása során többféle csoporthoz, az elsődlegesen: az osztályon kívül nemzethez, valláshoz, települési, szakmai és egyéb közösséghez is tartozik. Érdekei gyakran ellentmondóak, döntését sokféle komponens alakítja, tudata befolyásolható, sokszor hamisan tükrözi objektív érdekeit. A politikai táborok, bár végső soron – legtisztábban az uralkodó és az elnyomott osztályoknál – az alapvető osztályérdekektől megszabott hadrendben képződnek, a felszín hullámzásában, fodrozódásában azonban – különösen a középrétegeknél – a személyes motívumokból, hagyományokból, tapasztalatokból leszűrt politikai és életszemlélet szerint, amit már nem kizárólagosan az osztályhelyzet formál. Ilyenformán egyazon osztályok, rétegek tagjai különböző pártokhoz, szervezetekhez, irányzatokhoz csatlakozhatnak, amint a különböző irányzatok is több társadalmi rétegből, sokféle elemből tevődnek össze.” I. m. 392.

19 Hanák P.: Vázlatok i. m. 360. Hanák „középosztály”-felfogását külön is megírta: *Uő*: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság* 5(1962) 3. sz. 23–39. A középosztályról szóló diskurzusokra újabban ld. *Gyáni Gábor*: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég 1997. 7. sz. 30–45.; *Tóth Zoltán*: „A magyar középosztály megeremítése”. *Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára*. Századvég 1997. 7. sz. 46–72.; *Kövér György*: A közeledő és távolodó középosztály: az 1880-as évek társadalmi vitái és az értelmezők. Konferencia-előadás. Kaposvár, 2003. máj. 9. (gépirat).

20 A dzsentri „tornagyakorlatait” képileg – igen szellemesen – először tudtommal Benedek Gábor elemezte: „beáramlás”, „hanyatlás” stb. Ld. *Benedek Gábor*: A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) 391–392.

folyamatok nem maradhattak történelmi magyarázat nélkül: „A »középosztály«-fejlődés e súlyos »társadalmi deficitje« [betoldott rejtett utalás Láng Lajos fűzetére] nem a századvég dzsentrijének léha értetlenségében, hanem történelmünk – mondhatni – »ősrétegeiben« gyökerezett. Mint lappangó probléma már a reformkori középnemesség magatartásában is elő-előbukkant. Csakhogy akkor a polgárosodás üdvében bizakodó, dinamikus vezetőréteg üde fiatalsága elfedte a ráncokat, amelyek a kiábrándult-kiélt öregkorban a dzsentri testét-lelkét elborították. Mert a dzsentri voltaképpen a fiatal ősök elaggott fia [?], a reformkori középnemesség eltorzult negatív lenyomata volt, az apák erényei nélkül, de nagyra növelt, megsokszorozott hibáival, eltékozolt örökségével, de még őrzött presztízsével – s az elévült örökség iránti szüntelen sirámos-haragos jussigényével.”²¹ A reformkor és a századvég közé kifeszített időperspektíva (akárcsak Szekfűnél circa 60 év) nem egészen két emberöltőt fog át. S ultima rációként, a pillanatot (eseményt) és a hosszú távú változást egybefonó végső okként „a törzsszárnyú polgári forradalom és a félcsípejú polgárosodás” ellentmondásossága került a gyújtópontba.²²

Hanák későbbi történetírói pályája során nem a dzsentri, hanem a hatvanas években még haloványabban felidézett polgárság alakjait igyekezett megjeleníteni. A hetvenes évektől nagyszabású projektet kezdeményezett fiatal kutatók bevonásával a vállalkozói karrierek feltérképezésére, sőt eredeti hipotéziseit nemzetközi standardokhoz igazítva maga is megpróbálta rendszerbe foglalni a feltárt eredményeket.²³ Közben az értelmezés egyre szorosabban az etnopszichológiai (a később függőlegesen ábrázolt) tengely köré tekeredett.²⁴

Végül élete egyik utolsó előadásában még egyszer visszatért – immár közép-európai kontextusban – a 19. századi társadalomtörténet nagy kérdéseire.²⁵ Az írás követni látszik a századvég újabb tendenciáit, amennyiben a két nagy fejezet címében egyenlő súllyal helyezi egymás mellé a „közposztály-struktúrák antinómiáit” és „a többes identitás dinamikáját”. Többes struktúrák tehát, s ráadásul többes identitás! – a relativizálás legfontosabb lépései. A „mai, korszerű

21 *Hanák P.*: Vázlatok i. m. 365. Ha a képzavarokat vizuáliter helyreigazítandó illő lenne „plasztikus” (figura!) értelmező átiratokat készíteni, az valahogy így hangzanék: a reformkor ifjú nemzedékének lappangó ráncait még eltakarta a polgárosodás üdvtörténeti reménye, az apák helyett azután testben és lélekben a fiú (egyes szám!) öregedett meg. Alakja azonban nem összetöpörödött, ahogy annak a természet rendje szerint a korrallal járnia kellett volna, hanem ami rossz rajta, az felnagyítódott, s ráadásul a hibák mintegy már életében maszkként rákövültek, s a deformált negatívon a ráncokat feszítő kitüremkedések roppant szenvedést okoztak az egyedül büszkeségét megőrző dzsentrinek.

22 I. m. 367.

23 *Hanák Péter*: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* 17(1974) 513–536.; *Uő*: A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig. *Századok* 116(1982) 577–583. Ezen írások nem kerültek be *A Kert és a Műhely* c. tanulmánykötet egyik verziójába sem.

24 *Hanák P.*: Polgárosodás i. m.

25 *Hanák Péter*: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* 39(1997) 159–177.

történetírás” nevében kritizálta az egydimenziós marxista struktúrafelfogást. Elhatárolódott az „organikus” vagy „architektonikus” struktúra-fogalomtól is. Szerinte „a történettudománynak nem a geológiában, az építészetben, az etnológiában érvényes struktúra, illetve a »szerkezetiség« az ontológiai alapeleme, még csak nem is egyszerűen a mozgás az időben, hanem az állandó változás, a *metamorfózis*. Pontosabban fogalmazva: *a nem programozott és nem programozható, tehát nem metahistorikus változás – térben és időben.*”²⁶ (Kiemelések az eredetiben.) Hanák struktúráképeiben az egyik legfontosabb prozódiai változás azonban valójában az, hogy közben a középosztályról lekopott az idézőjel. Ne legyünk igazságtalanok: ez csak következménye a belső két-dimenziósításnak, aminek jegyében, Erdei ihletésére ezúttal „grafikusan” is „ábrázolta” a „piramidikus struktúrákat”: „régiónkban a középosztály gerincét hosszú időn át a közép- és kismemesség alkotta. Hozzá zárkózott fel a hagyományos és az új, tőkés polgárság, amely kisebb-nagyobb mértékben asszimilált elemekből került ki, és nem olvadt össze a régi vezető réteggel.”²⁷

Hanák, aki ebben az írásában – a Bildungsbürgertum mintájára – feltalálta a magyar „Bildungsadelt”, az egyén identitás-pluralizmusára térve visszarakta az osztály mellé az idézőjelet. Az egyén „eleve több közösséghez tartozása” tekintetében nem sokat módosult régi elgondolása, új viszont a szociálpszichológiából átemelt „identitásharmonizáció”, s szerinte az „identitások hierarchiájában” a „szituációk” kihívásai vezérelnek el bennünket. Konkrét példákban a zsidóság többes identitásának dinamikájára illusztrációként már csak a Goldberger családra futja. Végül – Kocka nyomán – eljut „a Bildungsbürgertum valóságos létezésének, vagy utólagos konstrukciójának” kérdéséhez is. A kérdésre tulajdonképpen kérdésekkel válaszol: „Nem lenne-e reálisabb, nagyobb valóságérvényű, ha a *polgári értelmiség* politikai-világnézeti sokarcúságát a többes identitás dinamikájával magyaráznánk?” Majd ismét, szinte hitetlenkedve: „a különböző csoportérdekek és identitáspreferenciák valóban kétségessé teszik a *polgárság* létezését? (Nem az egységét!)”²⁸ (Kiemelések – K. Gy.) Ha jól értem a végkövetkeztetést: a létezés nem kétséges, de a létezésen belül széthasadt az egység.

II. felvonás

Látszólag könnyebb dolga volt annak, aki szűkebb szakdiszciplínája révén egy konkrét intézmény: a város falai közé húzódhat, s nem kellett metanarratívák előállításával bajlódnia. Bár az Annalisták poétikája alapján tudhatjuk, hogy egy

26 I. m. 159–160.

27 I. m. 164. Közben kísért a „biologikumba” oltott „architektonika”: „az egyes emeleteket elválasztó horizontális korridorokat mindenütt vertikális tengelyek keresztezik, amelyek két részre különítik el az egy emeleten lakókat is. A magyar társadalom a tradicionális nemzeti és az új polgári felső- és középosztályra bomlott, ahol a nemzeti lényegében nemesit, gentry szellemiségű, a polgári pedig nem magyart, kimondottan vagy kimondatlanul zsidót jelentett.” I. m. 168.

28 I. m. 175.

városnév is hordozhat metonimikus üzeneteket.²⁹ Körünk első elnöke, Bácskai Vera magát – itthon és külföldön egyaránt – mindig elsősorban várostörténésznek tartotta. Nála az intézményesült főszereplő maga a település. Akkor is, amikor a 15. századi mezővárosokat vizsgálta, s nemkülönben, ha – Nagy Lajossal – a 19. század eleji piackörzeteket. Hogy egy konkrét városnak van társadalma, az alig vitatható, legfeljebb az okoz gondot, hogy kiket soroljunk bele. A várost megjelenítő polgárjoggal rendelkezőket, vagy az összes városlakókat. S ez utóbiba vajon beletartoznak-e a falakon kívülről naponta a településre bejáró napzámosok vagy éppen a házaló zsidók? De, hogy makroszinten, mintegy a piackörzeti rendszer társadalomtörténeti következményeként mit jelent a „városi társadalom” fogalma, az több kérdést is fölvet.³⁰ Nem kell ahhoz „poszttistának” lenni (a „posztmarxisták”, „posztmoderne”, „posztzociálisok” stb. gyűjtőnéve), hogy belássuk, a makro fogalom ugyanúgy absztrakció, mint bármely országos struktúráképző tényező. Hogy a szerkezetalkotó pilléreket a korabeli rendi kategóriák adják-e, vagy a háztartások foglalkozásszerkezeti paraméterei, az további probléma, de érdemben csakis városokként vizsgálható. Már csak azért is, mivel „a városban élő nemesek és honoratiorok kiemelt jogállása, magasabb társadalmi rangja nem kötődött a városhoz: kiváltságaik, bárhol is éltek, érvényben voltak. A polgárság, azaz a polgárjoggal rendelkező városlakók előjogai korlátozottak voltak, és csupán abban a városban érvényesültek, amelyben a jogot elnyerték.”³¹ Mégis éppen ezzel a bevezetéssel induló, s a rendi jogállást a piacközponti clusterrel és a tényleges társadalmi státussal szembesítő részben előbújik rejtekéből a megszemélyesítés: „A polgárság tudatában azonban saját fontossága, előkelő városi rangja töretlenül tűnt: bár *érezte* helyzete romlását, pozíciója meggyengülését, ezt a régi kiváltságok és szabályok szigorúbb érvényesítésével orvosolható átmeneti bajnak *tekintette*. Valóságos és vélt szerepe, társadalmi rangja között a különbség mind nagyobbá vált.”³² (Kiemelések – K. Gy.) A polgárságnak tehát nemcsak „tudata” van, hanem láthatóan „érezkel”, sőt „tekint” is.

A nyolcvanas években a társadalmi makrocsoportok keresése, újrastrukturálása átalakuló kategóriarendszerben folyt. Különösen vonatkozik ez a változó

29 Carrard hoz ilyen példákat a megszemélyesítésre Braudeltől: „Languedoc »pánikba esik«, Marseille pedig »panaszkodik«”. P. Carrard: *Politics* i. m. 212. Magyarul: *Uő: Az Új História* i. m. 81.

30 *Bácskai Vera*: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Bp. 1988.

31 I. m. 176. Az itt idézett gondolatmenet visszatér a legújabb várostörténeti áttekintésben is. *Bácskai Vera*: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Bp. 2002. 125. Itt azonban az átalakulás legnagyobb vesztese már a „rég, rendi polgárság”.

32 I. m. 176. A két szöveget a polgárság helyzetének átalakulását leíró, láthatóan szakirodalmi utalásokra épülő fejtegetés köti össze: „A polgárság helyzetét az országban végbemenő gazdasági-társadalmi átalakulás folyamata, a városok szerepének és hierarchiájának megváltozása alapvetően megingatta, a városi életben egykor betöltött vezető szerepének, a városi funkciók érvényesítésében korábban élvezett monopolhelyzetének megrendülését okozta.” I. m. 176. A „monopolhelyzet megingásával” kapcsolatos távolságtartó szakirodalmi utalást a „tízkötetesre” ld. korábban i. m. 161–163.

társadalmakra, olyanokra, mint amilyen a 18–19. századi volt. „Az átalakulás valójában, eltérő mértékben s eltérő előjellel, a társadalom minden rétegét, a kiváltságos rendi csoportjait csakúgy, mint a kiemelt jogállását nélkülözőket, érintette. Az úgynevezett polgári foglalkozást űzők – kézművesek, kereskedők – már a 18. században sem képeztek gazdasági szerepüket, anyagi helyzetüket, életmódjukat, társadalmi presztízsüket, a városigazgatásra gyakorolt befolyásukat tekintve egységes társadalmi csoportot. A 19. századi gazdasági fejlődés nemcsak elmélyítette a különböző rétegek, csoportok közötti különbséget, de jelentős mértékben megváltoztatta a különböző társadalmi- és foglalkozáscsoportok, illetve szakmák presztízsét, hierarchiáját.”³³

Egy konkrét város, konkrét foglalkozási csoportjának azonosítására pedig végképp csak ilyen megújult szellemben kerülhetett sor. A nyolcvanas évek a rétegmongráfiák születésének első nagy korszaka. A vállalkozó szellemű pesti nagykereskedők monográfiája – aligha véletlenül – az első mikrotörténelmi, Klanczay Gábor által szerkesztett sorozatban, a Magvetőnél jelent meg.³⁴ Miközben a várostörténet a kvantitatív elemzésben a clusteranalízis felé nyitott, ebben a munkában a prozopográfia mint vizsgálati módszer számított újszerűnek. „A nagykereskedők életpályájának vizsgálatánál egyenlő súllyal szerepeltek az üzleti tevékenységre és a magánszférára – a családi kapcsolatokra, lakásviszonyokra, mentalitásra – vonatkozó adatok. Céлом nem elsősorban a gazdasági életben játszott szerepük megvilágítása volt, hiszen az többé-kevésbé körvonalazott, hanem a korabeli társadalomban s ezen belül a pesti városi társadalomban elfoglalt, kivívott helyük kijelölése. Módszerűl a prozopográfia – az azonos körbe/foglalkozáscsoportba tartozók tömeges kollektív életpályáinak a vizsgálata – szolgált. A látszólag teljesen egyedi életpályák analóg, illetve eltérő vonásai alapján határoztam meg az egy csoportra, típusra jellemző általános karriermintákat. A nagykereskedők különböző csoportjainak rövid jellemzését egy-egy jellegzetes képviselőjük életrajzával igyekeztem érzékletessé tenni: a vállalkozói típusú kereskedők pályarajzainál – amennyire ezt a források lehetővé tették – teljességre törekedtem.”³⁵ A módszer tehát, a kollektív biográfia, egyáltalán nem

33 Az 1987-es gyulai konferencia-előadás szerzője a „legfőbb feladatnak” a „szemléleti megújulást” tartotta: „Az eddigiénél sokkal következetesebb szakítást azzal a szemlélettel, amely a korszak városában csak a középkori város egyenes folytatását, lassú hanyatlását, a rendi társadalom továbbélését látja, és e másfél évszázadot [a 18. század–19. század első fele] egységes korszaknak tekinti.” *Bácskai Vera*: Az 1848 előtti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In: *Kutatás – módszertan*. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1989. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) 10–11. Az új törekvéseket tágabban is megalapozta az a kétkötetes összehasonlító tanulmánygyűjtemény amely a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténelmi Tanszéke mellett működő akadémiai Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ egyik munkacsoportjának kollektív terméke volt. *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. I–II. Hg. Vera Bácskai. Bp. 1986.

34 *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pestben. Bp. 1989. (Mikrotörténelem)

35 I. m. 12.

nélkülözi a deduktív elemeket: az életpályák „látszólag teljesen egyediek”, s az egyes életrajzok egy-egy típus, csoport „jellegzetes képviselőjének” „érékletes” megjelenítését szolgálják. A számbavétel alapja viszont egyszerre tömeges és individuális: a nagykereskedői jogosítványért folyamodók kérvénysorozata, illetve a címtárakban ilyenként bejegyzettek névsorai.

A nyolcvanas évek másik kiütkereső, ma már klasszikusnak számító társadalomtörténeti munkája Tóth Zoltán *Szekszárdja*.³⁶ A bevezetőben a módszertani felfogás teljesen kiérlelt: „a statikus társadalmi kép elmozdítására törekszem avval, hogy a történeti struktúrákat a mobilitáshoz való viszonyukban szemlélem. A történetileg rétegzett jelenségeket hipotetikus modellekben képzelem el. A modellek társadalmi csoportok viselkedését írják le. Modellen azt értem, hogy a csoportok viselkedésében megfigyelt tényezők egymást kölcsönösen feltételező rendszert alkotnak. A vizsgált összefüggésben egyik kiemelt jellemzővel sem írható le viselkedésük.” Ezt követi „a három nagyobb csoport” kijelölése: a „középréteg” (hivatalnokok, értelmiség, vállalkozó tőkés), az igazi „trouville”: a „kistulajdonos-kistermelő parasztság és iparosság” („a kistermelői együttesben hozzájuk kapcsolódó szegényparasztokkal és iparossegédekkel” „kiegészülve”), amelyet „mezővárosi blokknak” nevez, valamint „a városi proletariátus” (vagy „peremréteg”). Ez utóbbi tagjai „helyi kapcsolódása esetleges, s a középréteg nagy részével együtt nem a helyi, hanem az országos mértékben kialakuló rétegződés képviselői”.³⁷ Nem könnyű ennyi év távlatából szövegelemzésbe bocsátkozni, hiszen még kiderülhet, hogy többszöri nekirugaszkodás után sem fejtettem meg a magyar társadalomtörténet alapműveit. Ha mégis jól értem: a szerző a „mezővárosi blokk”-ot arra találta ki, hogy helyi szinten leváltsa az osztálykategóriákat, anélkül azonban, hogy kivetíthetőnek tételezte volna a makrotársadalomra. Igazi megasztentenciát parafrázálva: nem az igazság, nem az élet, csak az út. Hipotetikus modell, lokális öntőforma. A „közép- és a peremréteg”, felfelé és lefelé fűződve (Tóth Zoltán kedvenc szavajárása), ezek az országos társadalomkép helyi ágensei. Még nem a már divatossá lett „léptéket” használja, hanem mértékről beszél, de „zoomol”: „a rétegződés országosan kialakulóban van”.³⁸ A kistermelői blokk viszont csakis helyi mozgásformaként tételeződik, országos réteggként elképzelni sincs értelme, makroszinten, „rétegalóságáról” szó sem eshetnék. A „három mezővárosi mobilitási alapmodell” ráadásul rendi határokkal tagolt: a „mezőváros blokk” és a tulajdonképpen „úri középosztály” (valójában ez sem „osztály”, hanem ez a másik rendi jellegű csoport!) rendi határvonala alá szorultak „a városi proletariátus, a cselédek, altisztek, ipari és al-

36 Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban.* Bp. 1989.

37 I. m. 26. Ezt követi a felhalmozás, örökös szám, és felekezetiiség „három összefüggéséből” választott három mobilitási modell a mezővárosi blokknál, ami aztán az etnicitás, a migráció és az életkörülmények elemzésén át vezet el „a történelmi rétegződéshez”.

38 Annak, ahogyan a struktúrákép készül, alakul külön tanulmányt is szentel ekkoriban: Tóth Zoltán: *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában.* Statisztikai Szemle 65(1987) 62–86.

kalmi munkások”.³⁹ Ha ezek a csoportok hipotetikusan vázolt keretek, megszemélyesítésüket, „cselekedeteiket” is hiába keressük. Teszik, amit nap mint nap „tenniük kell”: „esznek, isznak, ölelnek”, „halnak”, s közben persze mobilizálódnak, migrálnak, esetleg „normákat cserélnek” stb.⁴⁰ Tulajdonképpen a mellékletbe zárt „típusok” elevednek meg, típuslétük dacára mindegyiküknek egyéni arca van (no meg a főszöveg és a függelék között önmagáért helytáll az ezáltal halhatatlanná tett Schiszler Károly kádármester „esettanulmánya”). A társadalomtörténész ilyen megoldást talált a modellezés, tipizálás és individualizálás nagy dilemmájára.

Némileg más lesz azonban a helyzete, ha a társadalomtörténész szerző szintetizálásra vállalkozik. (Vö. Romsics Ignác e lapszámban olvasható tanulmányával.) Választott szakmai normái mellett természetesen akkor is kitart, preferenciáit sem tudja egyik pillanatról a másikra megváltoztatni, de valamit „tennie” kell. Kevésbé ismert, vagy csak kevésbé emlegetjük, de Tóth Zoltán szinte az idézett munkával egy időben írt egy dualizmus kori fejezetet a Szekszárd-monográfia I. kötetébe.⁴¹ S bár a politikatörténeti keretdátumok jelzésértékűek, csatlódik, aki úgy veszi kézbe a munkát, hogy arra kíváncsi: mit tesz a társadalomtörténész, ha a köztörténetbe kényszerül. Az 1869-es századosi gyűlések főbb témáinak felsorolása után (ezek az ügyek foglalkoztatták a helyieket) ugyanis hamisítatlan társadalomtörténeti összefoglalást találunk. Szóval lehetséges. Mivel azonban egy ilyen áttekintésben az egyénítésnek még függelékben sincs tere (nominalizálásként azért a jegyzetek végén becsempész két virilis-listát!), történelem meg még sincs tettek nélkül, éltem a gyanúval, hogy legalább néhány „figurálásra” mégiscsak rábukkanok. A rétegződésmodell azonban nem könnyen adta meg magát. Aztán nem a „mezővárosi blokk”, hanem annak egyes elemei mégiscsak önálló életre keltek, s olyan szöveghelyek jöttek elő, amelyek olvastán a leggonoszabb retorikus is megnyálná (lapozgató) ujjait. Pontosabban nem is annyira a réteg került helyzetbe, hanem „mentalitása”, „hagyományos taktikája”: „a hagyományos paraszti mentalitás hátrányt jelentett az újrakezdéshez szükséges tőke *előteremtésénél*, másfelől szívósságot kölcsönzött igénytelenségével a csőd szélén *megkapaszkodáshoz*. Evvel magyarázható csupán az, hogy nem következett be a válság mélypontján kétségbeejtő helyzetben lévő városban a gazdatársadalom földcsuszamlásszerű tönkremenetele. 1897-ig 110 véglegesen tönkrement családot tartottak számon. Ezt követően az agrárkölcsonök visszafizetési határidejekor volt még egy csődhullám. Az első csődhullám a szőlőművelés és a törpebirtokosok kivándorlásával a város lélekszámának csökkenésében hagyott nyomot. Ők még az 1890-es évek kedvező konjunkturális feltételei között *vándoroltak el*. A gazdák többsége csőd esetén sem vált földönfutóvá. Az árvaszéki iratokban dokumentált csődesetek világosan tükrözik a hagyományos

39 Tóth Z.: Szekszárd társadalma i. m. 53.

40 I. m. 66.

41 Tóth Zoltán: Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918). In: Szekszárd város történeti monográfiája. I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd, é. n. 253–348.

paraszti értékrendet, s egyben a válságban követett hagyományos taktikát. Míg a kispolgár számára a lakóház, s vele az üzlet vagy műhely elvesztése jelentette az egzisztencia megsemmisülését, a kamatok törlesztésére képtelen szőlősgazda városi házát *bocsátotta* elsőnek *árverezésre*, ezt követték birtokának kisebb értékű darabjai, legelők, kaszálók, szántók és kipusztult szőlők. A család a préházba és szőlőbéli, immár egész évben lakottá váló tanyába *költözött*. A telepítések termőre fordulását – ami nem jelentette a hatalmas adósságok mellett sorsuk automatikus jobbra fordulását – polgári szemmel elviselhetetlen feltételek közt *koplalták ki* a kisgazdák.⁴² (Kiemelések – K. Gy.) S most természetesen nem az az érdekes, hogy akkor volt-e a konjunktúra, vagy így történt-e a folyamat a „valóságban”, vagy csak szuggesztív vízióval állunk szemben, hanem az, ahogyan mentalitással, értékrenddel, taktikával, számítással felruházott aktor (menet közben ez is változik: gazdatársadalom vagy kisgazdák!?) nemcsak elszenvedője a vele történeteknek („tönkremenetel”, „elvesztés”), hanem maga is cselekszik, figurál (először itt is csak névszói, alakban: „előteremtés”, „megkapaszkodás”, majd ténylegesen „árverezésre bocsát”, „kivándorol”, „költözik” és „koplal” is).

A „rétegmongráfiák” számbavételéből természetesen nem hiányozhat a legkorábbi: a budapesti házicselédségről szóló.⁴³ Nemzedékek szerint haladva gondolatmenetemben mégis csak most kerül sorra. Osztály és réteg jellegzetesen korabeli dilemmájában itt ráadásul egy további módszertani probléma is adódott. Komoly kritikai megfontolásként merült ugyanis fel (a dolgozat első-sorban a hatalmas, 1927-es statisztikai forrásbázison alapult), hogy „az elemi foglalkozási megnevezések birtokában, amely pedig igen kedvező forráslehetőségnek számít, aligha tűzhető ki reális célként egy finomabb társadalmi rétegmódel felállítására. Mert bár igaz, hogy a foglalkozás maga a rétegbe sorolás mindenkor legalapvetőbb ismérve, a társadalmi helyzet ezen kívüli jegyei hiányában teljesen mégsem lehet elegendő a réteghatárok pontos és kielégítő megvonásához.”⁴⁴ Valójában a helyzetet a házicselés esetében az is bonyolította, hogy

42 I. m. 278. A fenti idézet „párja” a másik komponensről: „A kispolgár tőkefelhalmozói mentalitása azonban azokat a hasznokat sem engedi kicsurogni pénztárcájából, amelyeket a hagyományos viszonyok még mindig kínáltak. A pénz és a pénzért beszerezhető javak ugyanis még mindig drágábbak voltak, mint a közvetlen áru- és tevékenységcserék. A kispolgár nem – vagy nemcsak – maradiságból igyekszik bonyolult pénzügyei mellett is minden lehető alkalmat megragadni, hogy a pénzviszonyokat kikerülje. Ennek a kézművesekre legjellemzőbb, szervezett formája a szakmák termelési kooperációja volt. Az iparosok egymás specializált megrendelői, ami legalábbis a kereskedő hasznát képes kiiktatni az árucseréből addig, ameddig egymás igényeit képesek kielégíteni. A kádármester abroncsait, vándlifüleit, szerszámait kováccsal csináltatja, s hordóval, azok javításával, borászati eszközökkel fizet, esetleg nem is személyesen neki, hanem a faesztérgályosnak, akinek szerszámnyelekéért adósa volt a kovács. Ők képezik egymás szolgáltatóiparosait is. Összehangolják szállításaikat, mint a homokszállító rézöntő, aki iparostársai építkezéseire is szállít homokot saját öntődei szükségletén felül. A kooperáció azok körére terjed ki, akik ellenszolgáltatásra képesek, akár többoldalú formában is, közvetett törlesztésre. [...] A hagyományos együttműködési forma mögötti számítás akkor derül ki, mikor a láncolat valahol megszakad, egy ember meghal, csődbe megy, elköltözik.” I. m. 302.

43 Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Bp. 1983. (Gyorsuló idő)

44 I. m. 60.

„a személyi összetételében olyannyira változékony és instabilitásra hajlamos cselédség átmeneti léthelyzete, a cselédi státusnak az egyéni életpályán belüli ideiglenes érvényessége nem is adott alapot az azonos foglalkozást folytató, de a foglalkoztatás helyei szerint mérhetetlenül széttagolt munkavállalói csoport társadalmi réteggé szilárdulásához.”⁴⁵ A cselédség helyzetének megítélését az életcikluson túl természetesen a családfői hatalom alá vetett munkaviszony ellentmondásossága teszi izgalmassá. A „hagyományosan értelmezett feleség-anya-háziasszony szerepeire szocializálás”⁴⁶ során ugyanis a cseléd kiszakadt ugyan eredeti közösségéből, mégis családfői felügyelet alá került, ami viszont nem családtagként, hanem alkalmazottként fogadta keretei közé.

Valójában azonban a fenti megszorítások ellenére a szöveg döntő részében a cselédség nemcsak „intézményként”, hanem réteggként is megnyilvánul. Még akkor is, ha a „főszereplő” tevékenységének „tulajdonképpen társadalmi értelme [...] főleg abból fakadt, ami *előtte* volt, vagy ami *utána* következett”.⁴⁷ (Kiemelés az eredetiben.) Vagyis társadalomtörténetileg nézve: migrált és mobilizálódott. A nyelvi megjelenítés is tanúskodik erről: „a cselédség nyelvi és sejtetően etnikai téren is nagyfokú egyöntetűségről tanúskodik”.⁴⁸ Később: „a réteg nagyjából fele része kétségkívül a mezőgazdaság széles tömegeiből *szakadt ki*”.⁴⁹ (Kiemelés – K. Gy.) S bár 1240 anyakönyvi bejegyzés elemzésével az északnyugat-magyarországi régióból a századfordulón rekrutálódtak kiértékelésére is sor került,⁵⁰ számomra, ennyi év távlatából visszalapozva, mégis az a legmeglepőbb, hogy a cselédi egyéni életpályák bemutatása mennyire hiányzik a vizsgálatból. Sem típusonként illusztrálva, sem esettanulmányként, sem függelékben individualizálva. A bőségesen használt visszaemlékezés-irodalom sem tolta előtérbe ezt a megközelítést. Pedig Gyáninál a cselédsor(s) választása mögött határozott „családi stratégia” munkált. Mint fogalmaz: „a városi cselédszolgálat révén alkalmasint a szociológiai alapjait mindinkább elvesztő familiáris értékrend befolyása jut folytatólagosan szóhoz”.⁵¹ De inkább vállalta „annak ódiümát is, hogy a kérdések tárgyalásmódja helyenként elvontabb jelleget ölt”.⁵² A társadal-

45 I. m. 233. Ez a helyzet az osztálystruktúrához való viszonyt is meghatározta: „A mondottaknál fogva a házicselédeket mint foglalkozási csoportot nem is tekinthetjük társadalmi rétegnek vagy azt alkotó rétegcsoportnak a szó teljes, elméletileg tiszta értelmében. Ennélfogva a társadalom struktúrájában elfoglalt helye szerint is csupán annyiban utalhatjuk a proletariátus fogalma alá, és tarthatjuk számon annak integráns részeként, amennyiben a munkamegosztás rendszerében betöltött pozíciójánál, gazdasági osztályviszonyainál fogva értelemszerűen proletársors jutott ki számára”. I. m. 244.

46 I. m. 97.

47 I. m. 59.

48 I. m. 51.

49 I. m. 64.

50 I. m. 69–70.

51 I. m. 95.

52 I. m. 76. A következtetés felvezetéséhez tartozik: „Persze az ilyen, hatásukat inkább a szociálpszichológia síkján kifejtő erőknél a felfejtése ritkán valósulhat meg történetileg konkrét és közvetlen formában; ellenben csak többszörös közvetítés útján, áttételesen kísérlelhető meg már

mi gyakorlat megnyilvánulásává – bőséges idézetekkel illusztrálva a visszaemlékezésekből – a „cselédkedés” (sic!) vált.⁵³

Talán érdekesnek tűnhet, vajon miként nyúl a szerző saját régebbi témájához mint „múltbeli reprezentációhoz”, immár a narratív fordulat után?⁵⁴ „Éppen ez a szándék vezetett, midőn az 1867 és 1945 között leggyakoribb városi női foglalkozási szerep, a házicseléd státus korabeli reprezentációját, az intézményre vonatkozó beszédmódot külön is vizsgálni kezdtem. Szükség volt erre, mert bár hosszadalmas kutatások során *látszólag tisztába jöttem* a foglalkozási csoport társadalomtörténetének *általam döntőnek gondolt* összefüggéseivel, azokat a kortárs (s továbbélő) tapasztalatokkal szembesítve *irritáló különbségekre figyeltem fel.*” (Kiemelés – K. Gy.) A tárgyi témaindoklás során nyelvileg jól érzékelhetően előtérbe került a történetírói szubjektum szerepe, s ezt elméleti magyarázat is kiegészíti: „A nagy elméletek adta szellemi biztonság eltűntével helyet kell szorítani a történeti képben mindannak, amit maguk az érintettek világukról és benne saját magukról érvényesnek gondoltak. Ez a megfontolás áll a témaválasztás mögött, amely azt tűzi ki célul maga elé, hogy bemutassa és rendszerezze a cselédekről folyó 20. század eleji diskurzust. A cselédek *így rekonstruált identitása a munkaadói csoportok, a cselédtartók alkotása* ugyan, de különösebb tárgyi bizonyítékok kötelező (persze elvárható) felsorakoztatása nélkül is kijelenthető: *rokon, sőt gyakorta egybe is esik az érintettek, a cselédek önmagukról kialakított lehetséges imázsával.*”⁵⁵ (Kiemelések – K. Gy.) Tehát Erfahrungsgeschichte – Erfahrung(er)in)ek nélkül. Így aztán végképp nem meglepő, ha a rétegre vonatkozó megszemélyesítő igelakok sem bukkannak elő. Helyettük a közbeszéd alapján a cseléd-imázsok három „típusa” (patriarchális autokratikus konzervatív, neopat-

---

pusztán azért is, mert e tudati motívumok léte és tartalma gyakorta hordozóik számára is rejtve marad és nem jut el a tudatosulásig. Felismerését, meghatározását, de főleg szerepének a mérlegelését tovább nehezíti, hogy ráadásul történész számára elérhető objektivációs formát szinte sohasem ölt, még ha ritkán sor kerül is azok mindennapi racionalizálására.” I. m. 76. S itt használható forrásként a néprajzi irodalomra utal, „amelynek módjában állott vagy közvetlen megfigyelés útján, vagy az érintettektől maguktól származó írásos dokumentumok közvetétele révén elemeire bontva rekonstruálni főleg a parasztság történeti életformáját”. I. h.

53 „A cselédkedés egyszerre és gyakorta egyidejűleg járult hozzá a család anyagi tehermentesítéséhez, támogatásához, valamint az illető cseléd jövőjének a megfelelő anyagi előkészítéséhez.” (pénzküldés, staffirung) i. m. 90–91.

54 Hasonló nézőpontból figyelemre méltó még Gyáni első nagy témájának, a virilizmusnak különböző korszakokban írott megközelítése: a megjelentek közül csak az elsőre és az utolsóra utalunk. Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). Történelmi Szemle 1977. 626–640. (Megjegyzendő, hogy az eredeti dolgozatban a szerző „nominális elemzési módszereket is hasznosítva családmodellek rekonstruálásával” vizsgálta „a város virilistáinak személyi összefonódottságát és karrierútját”, ami azonban a cikkben nem került közlésre. I. m. 639.: 33. jegyzet.); *Uő*: Vagyon és polgár, avagy a vagyonos polgár a diskurzusbán. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János–ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 277–293.

55 Gyáni Gábor: A cselédkép változatai a századforduló diskurzusbán. In: Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Szerk. Nagy Beáta–S. Sárdi Margit. Debrecen, 1997. 227–228.

riarchális pedagógikus, szociális felfogású reformer), vagy a szépirodalom által teremtett két „modell” (tragikus sorsú, sikeres mobilitású) tűnik elő. Végző soron azonban ez a súlypontáthelyezés nem vezet sem az eredetileg is elmosódottan körülhatárolt csoport kontúrjainak újrarajzolásához, sem a csoport tagjainak elmélyültebb individualizálásához. A róluk szóló beszédmódok viszont kétségtelenül differenciáltabbak lettek.

Nem lenne illendő, ha az előadó saját magát egy ilyen önkritikus számvetésből teljesen kiszorítaná. Még akkor sem, ha nem közreadott rétegmonográfiával csatlakozhat az előkelő prezidenciális listához. Legfeljebb egy félbehagyott kézirat, amelynek alapanyagából azóta több írás napvilágot látott.⁵⁶ Ez itt most nem ego-histoire, de talán a torzónak is lehet tanulsága. Csak utólag soroltam kéziratokat a fenti művekkel egy vonulatba, pedig már akkor is világos lehetett volna, hogy a tervezett munka része egy kísérletsorozatnak, amely a társadalomtörténet főszereplőit próbálta meg azonosítani. Annyiban is kilóg a sorból, hogy „hősét” a szerző nem „készen találta”, hanem egyenesen maga konstruálta, méghozzá az angol „merchant banker” mintájára. Nem a korabeli elnevezésekkel operált, hanem a címtárak alapján a hitel- és értéküzlettel foglalkozó nagykereskedőkből, kereskedőkből és pénzváltókból cégenként maga rakta össze a kereskedő-bankár csoportot (csoportokat). A cél az volt, hogy Bácskai Vera által 1848 előttre megrajzolt nagykereskedők és a Lengyel György által elemzett vállalkozók és bankárok között az átmeneti korszak, „ezüstkori” figuráját meg(fel?)találjam. A *Budapest Főváros Levéltára* anyagán alapuló eljárás ma már rutinszerűnek látszik: a tanácsi iratok, cégbíróság, végrendeletek, árvaszék stb. alapján a területi-regionális háttér és az etno-kulturális indulás ismérvei, azokban mért mobilitás vagy stabilitás révén kétdimenziós tipológiát alkottam, majd az egyes típusokhoz tartozó feltérképezhető családok és cégfőnökök révén bemutattam a csoport különböző ágait. Minden egyénítés ellenére a típusokon belül a családok elkezdtek redundáns módon hasonlítani egymáshoz, s az igazán egyéni színezésre csak kevés esetben nyílt mód. Más oka is volt, de most legyen elég annyi, hogy unalmassá kezdett válni. Botrány nélkül, de félbehagytam. Volt már ilyen. De a felhalmozott anyagból jó néhány családtörténetet azóta kidolgoztam, sőt olyanok is megjelentek, amelyekre legfeljebb az eredetileg tervezett monográfia melléktermékeként gyűjtöttem adatokat. Erősebben fogalmazva, a csoportmonográfia darabjaira hullt (monographie „en miette”), vagy – ha tetszik – emelkedettebben: a keresett legkisebb közös többszörösök közül a család és az individuum szétfeszítette a tágabb csoportkereteket. Akkor is, ha Plutarkhosz (no meg Halmos Károly és Koncz Katalin, akikkel ekkoriban többször ténykedtünk együtt) után szabadon „párhuzamos életrajzok” alakjában öl-

⁵⁶ *Kövér György*: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873. (Gépirat, 1989.) 65. A kéziratot – emlékeim szerint – egyedül Bácskai Verának mutattam meg, de legfontosabb táblázatait megjelentettem: *Kövér György*: Nagykereskedőtől a bankárig. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. Á. Varga László. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum) 23–31.

töttek a családi cégbiográfiák testet.⁵⁷ Ebből persze nem a rétegmonográfiák lehetetlenségére érdemes következtetni, talán inkább arra a valódi dilemmára, amely a csoportok kollektív biográfiája (a típusokat illusztráló egyénítés), illetve a családtörténetek (esettanulmányok) vagy épp az egyéni biográfiák között feszül. A mikrotörténetírás léptékváltása, a nagylátószögű lencse lecserélése, szűkítése számos kérdést önmagában nem old meg, a mikroszinten is többféle entitás képezhető és elemezhető, most nem is beszélve a mikroszint „alá” kukkantás lehetőségéről, hiszen a dolog lényege, hogy minden egész (tehát a mikro is) részekből, komponensekből áll. Csak abban reménykedem, hogy Tiszaeszlár esetében jobb megoldást sikerül találnom a fent vázolt problémákra, mint a kereskedő-bankároknál. S hogy azt be is fejezem.

Valami közvetett makrotörténeti „haszna” mégis lett ennek a félbemaradt munkának is – vizsgalhatom magam: kimondva-kimondatlanul beszüremkedett tapasztalata a *Magyarország társadalomtörténete* struktúratörténeti fejezeteibe, amennyiben ott igyekeztem elkerülni a makrocsoportok zárt konstrukcióit.⁵⁸

III. felvonás

Természetesen ma már van a társadalomtörténészeknek egy olyan markáns fiatal nemzedéke, amelyiknek nem kell ante poszt igényekhez szabni terveit, s a hosszabb külföldi ösztöndíjak jóvoltából eleve tájékozott a legfrissebb széljárások között.

Indokolt ezt a teljességre korántsem igényt tartó szemlét Bódy Zsomborral kezdenünk, már csak azért is, mert tudtommal mindmáig az övé az egyetlen elkészült darab a *Hajnal István Kör*, Osiris kiadó felkérésére tervezett, és hamvába holt „rétegmonográfia-sorozatából”.⁵⁹ Bódy tudatosan elvetette a társadalmi csoportok ún. „szubsztancialista felfogását”, ahol „a csoportról szóló szöveget, adatokat közvetlenül a szubsztanciaként létező csoportról tudósítónak, közvetlenül ahhoz kapcsolódónak tekintik. E szemlélet vezet gyakran a társadalmi csoportok megszemélyesítéséhez, amelynek során azok mint akarni, cselekedni képes kollektív lények jelennek meg (s így elmosódik a csoport minden belső heterogenitása).”⁶⁰ Nála ennek kritikájaként a diszkurzív szintekre (és ami ezzel

57 Nem sorolnám itt fel mindegyiket. A legjava megtalálható A felhalmozás íve c. kötetemben. Bp. 2002. (Liedemann, Wahrmann, Schosberger, Kohen, Herzog, Baron, Krausz Simon).

58 *Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: *Gyáni Gábor–Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 2001. (Osiris tankönyvek) 9–186.

59 A sorozatot Gyurgyák János felkérésére kezdtük el tervezni és szervezni (Bácskai Vera, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba), de miután a kiadóval kötött szerződések határideje lejárt s csak egyetlen kézirat készült el, a kiadó tulajdonos-főszerkesztője meggondolta magát és kifarolt a tervezett vállalkozás mögül. Így került az elkészült egyetlen kötet Gyáni Gábor révén a L’Harmattan A múlt ösvényén c. sorozatába.

60 *Bódy Zsombor*: Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938. Bp. 2003. (A múlt ösvényén) 12.

nem teljesen ugyanaz), a reprezentációk vizsgálatára helyeződik a hangsúly.⁶¹ Csoport-definíciót nem ad, a magántisztviselő-reprezentációt adottnak veszi, s „történeti reflexióinak” célja „éppen a reprezentáció keletkezésének és intézményesülésének leírása”.⁶²

Még mielőtt túlzott aggodalom uralkodna el rajtunk, hogy mivé lesz ezáltal, ha nem is a rétegmonográfia-sorozat (annak, úgy tűnik, befellegzett) vagy a rétegstruktúra maga (szövegelemzési módszerünk esetleges kudarcáról most nem is beszélve), mindenkit megnyugtathatok: réteg nem vész el, legfeljebb reprezentációvá alakul. Annak minden nyelvi következményével együtt. Még amikor a csoport nem is létezett, tehát az 1890-es évekig „az emlegetett magántisztviselő fogalom mögött még nem állt semmiféle intézményes reprezentáció” (bár az kérdés, hogy miért „mögötte” kellett volna állnia), máris elindul valamifajta teremtdés: „a magántisztviselő-reprezentáció kiépülése”, „megteremtése”, aztán, óvatlanabban, a magántisztviselők „osztállyá formálódása”, „öntudatra ébresztése”.⁶³ S a folyamat itt nem áll meg: „Diskurzusaik nyilvánvalóan a magántisztviselő-lét valamelyest koherens reprezentációját hordozták magukban, melyet ha széles rétegek is elfogadnak társadalmi önazonosságuk meghatározó elemeként, illetve ha ez az identitás az intézményekben is kikristályosodik (a két folyamat egymással kölcsönhatásban áll), akkor új társadalmi csoport születik.”⁶⁴

Végkövetkeztetése az, hogy „a magántisztviselők csoportja, amelynek reprezentációja az 1920-as évek végére kiépült, *kirajzolódik* a statisztikailag mérhető jellemzők szerint is a korabeli társadalomban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy külön tömbként foglalt volna helyet más társadalmi csoportok között. Különbféle jellemzők *elválasztják* a magántisztviselőket az egyes más társadalmi csoportoktól, azonban e jellemzők nem integrálódnak oly módon, hogy a réteget strukturális vonásaiban is koherens társadalmi csoporttá tennék és ekként elhatárolnák más strukturális jellemzők által meghatározott más rétegektől. [...] Mindezen szempontok átfedései, a magántisztviselők ezekből fakadó belső megosztottsága nem teszi lehetővé, hogy egyszerűen »a magántisztviselőkről« beszéljünk – mint a magyar társadalom objektíve megragadható strukturális csoportjainak egyikéről. A magántisztviselő társadalmi csoportnak nem strukturális jellemzői voltak koherensek, hanem reprezentációja, azaz törvényekben is intéz-

61 „A két elemzés közös tanulsága, hogy az egyének rendkívül sokrétű viszonyait, életútjait nem lehet, illetve nem érdemes olyan makrotársadalmi csoportok fogalmaival megragadni, mint például a munkásság, polgárság, mert e fogalmak nem képesek leírni a társadalom szegmenseinek rendkívüli heterogenitását. E fogalmak történetét sokkal inkább a jelenségeknek abban a mezőjében érdemes keresni, ahová tartoznak, vagyis a diskurzusok között. Társadalomtörténeti vizsgálat tárgyává e makroszintű fogalmak esetleges intézményi rögzítését (törvények, szervezetek, egyesületek stb.), illetve az egyének hozzájuk fűződő – döntésekben, magatartásokban megnyilvánuló viszonyát – érdemes tenni.” I. m. 15.

62 I. h.

63 I. m. 85–86.

64 I. m. 143.

ményesült képe. Ez a két szint azonban nem vezethető közvetlenül vissza egymásra.”⁶⁵ (Kiemelések – K. Gy.)

Megértőbb vagyok Bódy Zsombor vívódásaival, mint Nagy Ágnes recenziója.⁶⁶ Talán azért, mert régebb óta olvasgatom (disszertációjának opponense voltam), talán mert magam is szembesültem már a dilemmával: a kategóriák dekonstrukciójának szükségessége és a totális dekonstrukció lehetetlensége elválaszthatatlan egymástól. Hiába öltjük magunkra a diszkurzív megközelítés mezét mint prezervatívot, nehogy teherbe ejtsük a referencialitással a társadalmi kategóriákat. Ha a külső referencia léte amúgy is kétséges, miért e nagy félelem, ha meg bekövetkezik a nem kívánt verifikáció (a társadalomtudományos logikába igazából a falszifikáció illeszkedne), akkor meg azt kellene megmagyarázni – minden elővigyázatosság ellenére –, egyáltalán hogyan lehetséges ez. Retorikai szempontból legalábbis közömbös, hogy a reprezentációk „épülnek”, „formálódnak”, „születnek” vagy „ébrednek”-e, vagy maguk a rétegek, csoportok „rajzolódnak-e ki” vagy „választódnak el”. S mivel a könyv egyik legnagyobb újdonsága (a könyörtelen recenziós szerint is) a jogi és a politikai reprezentáció újra integrálása a társadalomtörténetbe, a megszemélyesítés – úgy tűnik – nem látszik kikerülhetőnek. A politika és a jog síkján csoport(reprezentációt) teremtő aktoroknak a cselekvés mezejére kell lépniük. A gond inkább az, hogy az alacsonyabb szintű integrációk, például a szakmai szerveződések alárendelődnek az egyetlen, nagy, intézményes munkavállalói csoport formálódásának.⁶⁷ De az sem lehet véletlen, hogy épp a „mozgalmárok” jelennek meg élettörténeti narratíváik szintjén egyén-

65 I. m. 249–250.

66 Nagy Ágnes: Társadalmi klasszifikáción kívül és belül: a kategóriák hatalma és a dekonstrukció gyermekbetegségei. Korall 7(2006) 23. sz. 229–235. „Saját, kiindulásként választott eljárásának koherenciáján belül nem legitím műveleteket végez azzal, hogy a kortárs statisztika kategóriáit átlátszóként kezeli, és átlagban leírható, lehatárolt társadalmi csoportokban gondolkodik, legyen az a magántisztviselők vagy a köztisztviselők csoportja, a »munkásság«, vagy az »önállók«. Ezzel nemcsak, hogy kilép a dekonstrukció logikájából, hanem saját maga által diszkurzív kategóriáknak minősített fogalmakat kever az analitikus fogalmak közé”. I. m. 232. Bódy egyébként a statisztikai nomenklatúra-rendszer kapcsán megpróbálja idézőjellel távol tartani magától a „magántisztviselő” kategóriáját („az idézőjel itt és a következőkben arra utal, hogy a magántisztviselő terminus a későbbi fogalom visszavetítése”. Bódy Zs.: i. m. 78.), bár ebben a törekvésében kétségtelenül nem következetes.

67 Aligha véletlenül a fenti idézeteket tartalmazó fejezetből: „A magántisztviselői társadalmi identifikációs kategória elfogadtatásának legnehezebb problémája a szakmánként természetesen adódó összetartozás – hétköznapi tudásba mélyen beépült – érzésének leküzdése volt. [...] Szakmánként számtalan apró, klubszerű egyesület létezett, s természetesen számított, hogy a papíripari tisztviselők szervezetének a tagjai mit sem tudtak a textilvereskedelmi alkalmazottakról. A klubokat, egyesületeket országos szövetségbe integrálni szinte reménytelen kísérlet volt, éppúgy, mint rávenni egy kereskedelmi utazót vagy egy comptoiristát arra, hogy magántisztviselőnek nevezze magát. A legnehezebb falatnak a bankhivatalnokok bizonyultak, akiket sohasem sikerült elnyelni a magas presztízsű csoportok felé szívesen terjeszkedő magántisztviselő-osztálynak; mindvégig megőrizték szervezeti különállásukat s különállásuk – pontosabban felsőbbségük – tudatát is, noha az 1928-as XL. tc-ben már együtt szerepeltek a magántisztviselőkkel.” Bódy Zs.: i. m. 88.

ként a szövegben, de „akcióikra” a „nagy történet” árnyéka vetül. S bár kétségtelesen jelezve van a léptékváltás lehetősége vagy legalábbis annak iránya a mikro-, illetve egyéni szint felé, a döntő lép(t)és megtételére nem kerül sor.⁶⁸

Szintén egy réteg, az „új értelmiség” és az általa végrehajtott „társadalmi mobilitás” a főhőse Majtényi György monográfiájának, amely a felvetődő kérdésekre részben hasonló irányban keresi a válaszokat.⁶⁹ A jelzett csoportok és társadalmi mozgásuk elnevezése itt már eleve idézőjelben szerepel, bár csak a könyv közepe táján tudjuk meg, hogy ezzel a szerző „következétesen” „fenntartásait” kívánja „érezéltetni” e sematikus kategóriákkal szemben.⁷⁰ A szerző azonban valóban következetes, amennyiben – az Alltagsgeschichte jegyében – nem tételez fel hierarchiát a diszkurzív vizsgálati szintek, a különböző kontextusok között: „előbb egy átfogóbb »szövegkörnyezetben«, tehát a népszámlálási és statisztikai adatsorok s ezek vizsgálata kapcsán a megfogalmazott állítások kapcsán” jellemzi a társadalmi változást, „az egységes társadalmi csoportnak tekintett értelmiség létszámnövekedését, társadalmi összetételének megváltozását. Majd újabb, a vizsgálat tárgyához közelítő körökben vizsgálom meg ugyanezt a jelenséget, érezéltetve, hogy más megvilágításban az egyöntetűnek látszó kép mozaikjaira, nehezen rendszerezhető eseményekre, egységes keretbe nem foglalható adatokra bomlik, és benne – mikroszkopikus vizsgálat révén – más tartalmak, különböző érdekcsoportok harcai, családi stratégiák, egyéni életsorsok is megmutathatók.”⁷¹ Így jut el „az új értelmiség csoportjának virtuális megalkotásától”, a „szociológusok és a történészek által megfigyelt és elemzett »valóság-tól« a kortárs élmények értelmezése felé”, egyetlen volt kollégista visszaemlékezésének narratív elemzéséig.⁷² Tehát ő is dekonstruálja a mobilitásvizsgálatok statisztikai eredményeit (kíváncsi lennék, hogy Bódy recenzense szerint ez „legitimnek” minősülne-e?), majd „az értelmiségfogalom »intézményi rögzítését« teszi társadalomtörténeti vizsgálat tárgyává”,⁷³ elemzi az ezzel kapcsolatos „identitáspolitikát”. Általánostól az egyedi felé haladva lépésről lépésre bontja le a sematikusnak tartott hivatalos kategóriákat: előbb funkcionálisan „szellemiekre”, „értelmiségiekre”, „káderekre”, majd genetikusan „népi kollégistákra”, illetve „szakérettségisekre”. A szakérettségisek rekrutációja kapcsán jut el „az időszaki ipari munkavállalók csoportjához”, amely „a falusi társadalom egy saját-

68 „A kutatás ezzel egyúttal »léptéket vált«, a figyelem itt a mikroszintre irányul majd, de természetesen [?!] a visszaemlékezések elemzése nem mikrotörténeti tanulmány”. I. m. 144. Ám később: „Az életutak egymás mellé helyezve önmagukban is érdekesek.” I. m. 146. Az egyénítés háttérbe szorítása érvényes az utolsó fejezetre is. Magántisztviselők a munkahelyeken. I. m. 253–267.

69 *Majtényi György: A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.* Bp. 2005.

70 I. m. 136. Apró adalék, hogy a kötet hátsó borítóján ezek az idézőjelek „következétesen” hiányoznak. De mint tudjuk, a fűszövegeket a kiadók gyártják.

71 I. m. 14.

72 I. m. 15–17.

73 I. m. 51.

tos rétegeként” „feltételezhetően” többségi szerepet játszott a kibocsátásban. Ez a csoport „már-már *elmozdult* az ipari munkás státusa és életformája felé, de még sok szállal *kötődött* a falu világához”.⁷⁴ (Kiemelés – K. Gy.) Attól azonban következetesen óvakodik, hogy ezeket „igéket” akár a szakérettségisek kapcsán is megismételje.

Maga is tisztában van azzal, hogy a döntő mozzanat, ahol letérhet „a kutatók által korábban kitaposott ösvényről, ha az egyéni életutakat nem a társadalmi jelenségek, változások illusztrációjára alkalmas forrásanyagoknak és nem is elméleti okfejtéseink bizonyítékának tekintjük, hanem annak, amik: egyedi történeteknek”.⁷⁵ Továbbmenve: „Az életút dekonstrukciójának posztmodern fogalma azt is jelenti, hogy nem létezik tipikus életrajz, általános következtetések reményében viszont meg lehet vizsgálni azt, hogy egyes átfogó kategóriák miképp valósulnak meg egyedi, konkrét esetekben. Minden önéletrajzi elbeszélés szubjektív reprezentáció”. Mindez a történész státusát illetően is radikális következményekhez vezet: „törekedtem rá, hogy kilépve a hagyományos történetírói pozícióból, a mindentudó narrátor szerepéből, az élettörténet figyelmes olvasójaként ne a saját magam, hanem – lehetőség szerint – egy kortárs értelmezését bontsam ki a rendelkezésemre álló források textusából”.⁷⁶ Így lesz *Egyetlen történet, Egy ember élete* címeiken, a visszaemlékezést író és többszörös interjúalany Ósz Gabriella, a „lakásút” rekonstrukciója révén az „Erfahrungsgeschichte” alanya és tárgya egy személyben. S „egy világítóan fehér hokedli a konyhában, rajta egy ember, piszkos, dísz nélküli katonaruhában, portól és bánattól szürkén üres szemekkel” – 1956. november 4-ének metaforikus női emlékképe.⁷⁷

A radikálisan dekonstruktív történész azonban saját nézetei háttérbe tolásában mégsem lehet eléggé következetes: az „értelmezés hatalma” alól ő maga sem bújhat ki, a dolgok végső soron akként (de)kódolhatók, ahogyan megnevezük őket. A szerző a letűnt és vizsgált társadalmi rendszert konzekvensen „államszocializmusnak” minősíti, idézőjel nélkül, és nem csak a hátsó fedőlapon.

A legradikálisabb szakítást a társadalomtörténet ifjabb nemzedékében a bevett historikus konvenciókkal alighanem Horváth Sándor hirdette meg. Nem elsősorban azzal, hogy munkájának „főszereplői” „nem politikusok, politikai elittek és intézmények, hanem az átlagemberek, ami a történeti megértés új módját feltételezi”.⁷⁸ Ebben a társadalomtörténészek régebbi nemzedékei és közte aligha lenne nézetkülönbség. Miközben azonban a politikatörténészeket elmarasz-

74 I. m. 137.

75 I. m. 171.

76 I. m. 178–179.

77 I. m. 207. Mindennek párhuzamos férfi-története a politikai história szempontjából cselekményesítve így hangzik: „a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia politikai tisztje, aki a forradalom napjaiban saját kérésére a Rákóczi téri pártháznál vállalt szolgálatot, november 4-én elhagyta a pártépületet, és hazatért”. I. m. 205. Vö. *Eörsi László*: *Corvinisták*, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai. Bp. 2001.

78 *Horváth Sándor*: *A kapu és a határ*: mindennapi Sztálinváros. Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 34.) 7.

talja, hogy a korszak társadalmát „többszörre homogén, arcnélküli tömegként ábrázolják, vagy megelégszenek a korabeli statisztikák által generált »osztálykategóriákkal«, s jogos kételyét fejezi ki, hogy „ez az egynemű felosztás egyáltalán alkalmas-e arra, hogy kizárólagos használatával a mélyreható társadalmi folyamatok érthetőbbek legyenek”,⁷⁹ ő maga az „átlagember” absztrakciója és a társadalom képlékenysége jegyében igyekszik mellőzni mindenfajta szisztematikus társadalmi réteg- vagy csoportszerkezetet.⁸⁰ Az Alltagsgeschichte és a mikro-történet módszerének tudatosan vállalt elbeszélésbeli következménye, hogy nem ír „lineáris időszemléletű történetet”, úgy véli, hogy „a múlt lineáris vagy mozaikszerű elbeszélése elsősorban történetírói választás eredménye”.⁸¹ A mozaikszerű elbeszélésből persze nem következtethetünk vissza a módszerből fakadó hiányosságra. Mint kritikusa éles szemmel megjegyezte, Horváthnál „A hétköznapi emberek nem azért maradnak arctalanok, mert nem sikerül megszólaltatni őket – a forrásoknak köszönhetően nagyon is beszélnek –, hanem azért, mert nem rajzolódik fel előttünk társadalmi helyzetük. A szerzői hallgatás nagyon is beszédes esete, hogy éppen két saját interjúalanyának nem ad arcot: nem mutatja be őket.”⁸² Munkánk témája szempontjából tehát úgy is fogalmazhatnánk, hogy Horváth az osztályokat mind a csoportok, mind az individuumok zárójelbe tételelével küszöböli ki, ami azért huszáros vágás lenne, ha megvalósíthatónak bizonyulna. A valóságban (a mű valóságában) azonban, amikor a házassági anyakönyvek alapján két mintavételes metszetben a házassodást vizsgálja – nyilván az országos összehasonlíthatóság kedvéért is –, a vőlegényeket és menyasszonyokat nagyon is korhoz kötött „foglalkozási státuszcsoporthoz” kénytelen besorolni, ilyenekbe, mint vezető beosztású, értelmiségi, szakmunkás, adminisztratív-irodai munkakörben dolgozó, segédmunkás, valamint az egészen „speciális csoportot képező” (!) hivatásos katonák, rendőrök, belügyi dolgozók. Sőt mi több, ezen adatok alapján egészen meglepő (tőle szokatlan) kijelentésre ragadtatja magát: „A sztálinvárosi házasságok tehát jóval homogénebbek voltak az országos átlagnál, és az 1950-es években még inkább azzá váltak. Így a házasságkötések terén Sztálinváros társadalmá »zártabbnak« tekinthető, mint az ország nagy része.”⁸³ Fogalmazásbeli sutaságnak véve „az ország nagy része” jelölést mint összehasonlítható társadalmi entitást (hová is vezet az „országos átlag” mint absztrak-

79 I. m. 10.

80 „A magas fluktuáció és a mobilitás miatt az 1950-es években olyan gyorsan cserélődtek az egyes életpályákon belül is a különböző státuszok, hogy ezek »mérhetősége« ebben az időszakban különösen megkérdőjelezhető.” I. m. 225. (Mellesleg a könyv zárómondata!)

81 I. m. 11. Korábban azt is megfogalmazta, hogy „ezeknek a történeteknek egymás *mellett*, nem pedig egymás *fölött* elhelyezkedő, hasábkban vagy téglákban van helye és értéke”. I. m. 8. (Kiemelés az eredetiben.)

82 Nagy Ágnes: Horváth Sándor: A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros. In: URBS. Magyar Várostitörténeti Évkönyv. I. Bp. 2006. 353–358.

83 „Az értelmiségi kategóriába soroltam az olyan foglalkozásokat, amelyekhez érettséginnél magasabb végzettségre volt szükség: tanár, mérnök, orvos, technikus stb. Ezzel az értelmiségi státuszt »szűk« kategóriaként értelmeztem.” S itt egy Bácskai Vera-émlékkönyvbe írott Majtényi György-tanulmányra hivatkozás legitimálja a kényszerű eljárást. Horváth S.: i. m. 86., ill. 91.

ció), maradnék most a társadalmi klasszifikációnál. Természetesen ugyanis nemcsak a házasságok, de a barátságok is „társadalmi státuszok” szerint köttetnek.⁸⁴ Sőt a hagyatékok összetétele is a „családfő foglalkozási státuszától és jövedelmétől” függ legerősebben.⁸⁵ Ráadásul ezen adatok kapcsán a figyelmes olvasó közelebb juthat a szerző interjúalanyainak társadalmi hovatartozásához is: az egyikről (V. Tibor) megtudhatja, hogy „értelmiségi férfi”, illetve másutt, hogy „a Vasmű Erőmű beruházásának helyettes vezetője”, a másikról (B. János) pedig kiderül, hogy apja kápolnásnyéki módosabb csizmadia-famíliából vetődött Sztálinvárosba.⁸⁶ Ez persze messze van az egyénítéstől, de a társadalmi klasszifikáció kikerülhetetlenségét még egy ilyen diszkurzív elemzés szintjén is pontosan illusztrálja.

Az utóbb említett két szerzőnél – az Alltagsgeschichte nyomán – kulcsszerepet tölt be az „Eigen-sinn” fogalma. Horváth a terminust egyenesen a könyv címadó metaforái közé építi be: a „határ” a diktatúra határait jelzi a hétköznapi ember autonómiájával szemben, Majtényi pedig külön bibliográfiai esszét szán a fogalom történetének a Grimm testvérektől Hegelen át Alf Lüdtkéig.⁸⁷ (A magam részéről a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően a szót legszívesebben lefordítatlanul hagynám, de ha mindenképpen választanom kell, a „makacsság”, az „öntörvényűség” és az „önfejűség” közül leginkább az „autonómiára” voksolnék.) A fogalom azonban valójában inkább általános rendszermagyarázó séma, mint tényleges kulcs a narratívumok értelmezésében. Majtényinél például a fegyelmi ügyekkel foglalkozó fejezet végén a tanulság levonásául szolgál: „A mindennapok történetírásában az egyéni érdekek, cselekedetek, az *önfejűség* formáinak ábrázolása tette kézzelfoghatóvá azt, hogy a politika olykor nem a saját valóságában, hanem a hétköznapi világában mutatkozott meg a kortársak számára, s hogy az egyének tetteit elsősorban saját céljaik vezérelték. [...] A diktatúrában látszólag az élet minden színterén jelen volt a politika; de jelenléte a hétköznapiokban sajátos jelentésekkel bírt. Az egyének számára cselekedeteik többnyire nem a hatalom céljaival, ideológiájával való teljes azonosulást vagy annak totális elutasítását jelentették; saját válaszaikat ők saját szempontjaikból következően fogalmazták meg. És e célok sokféleségéből az következett, hogy még az alkalmazkodásnak, a hatalommal történő együttműködésnek is sok szintje és számos formája volt.”⁸⁸

Zárókép

Az elveszett főszereplő nyomába eredve két súlyos módszertani kérdésre kerestük a választ:

1. Hogyan történhet nagyszámú szereplő, a csakis név alapján, de végül anonim módon aggregálható tömeg mozgatása a társadalomtörténet színpadán? Ha

84 I. m. 59.

85 I. m. 67.

86 I. m. 60., ill. 65.

87 *Majtényi Gy.*: i. m. 222–234.

88 I. m. 160–161.

már hasonlítunk, akkor én leginkább – a modernizációs program előtti – Operához keresnék párhuzamokat, amennyiben – mondjuk – a kórus és a zenekar színpadra állítása érdekel stratégiailag (de nem feledkezhetünk meg arról, bármily deviánsnak tűnjék is, hogy ebből a látószögből a sűgóval, a díszletező munkásokkal és a világosítókkal stb. is foglalkoznunk kell). (A hadtörténések biztosan könnyebben értelmezhetőnek tartanak hasonlatként a katonák csatarendbe állítását, a csapatok felvonultatását, a logisztikát s a frontvonalon állók mellett bizonyára nem feledkeznének meg a hadtápról s az utászokról sem. De a közkatónák frontnaplóit valószínűleg örömmel bocsátanak a társadalomtörténések rendelkezésére.)

2. Hogyan individualizáljuk szereplőinket, ha azt látjuk, hogy még a legvadabb diktatúrák, a „civil társadalom” elsorvasztása idején is makacsul „dolgozik” az egyénekben az „Eigen-sinn”. S kiket válasszunk reprezentánsként:

– A fontosakat? Mi alapján döntjük el, hogy ki, miért fontos?

– A tipikusokat? Az összes paraméter ismeretének hiányában milyen mintavétellel dől el a típusalkotás?

– Vagy egyszerűen azokat, akik kellő mennyiségű és minőségű forrást hagytak maguk után az egyénítéshez? A mentől érdektelenebb, annál jobb, a „kivételes normális” jegyében?

S ami e kettőből adódik: hogyan jelenítsük meg e kétféle, szétszakadni látzó kutatási irányultságot együtt a történeti elbeszélésben?

Nem tudom, ki hogy van vele, engem nem nyugtat meg teljesen, hogy láthatóan a már nemzetközi szocializációs mintákon átment, professzionálisan képzett új nemzedék képviselői sem tudják a megoldást, hogy a mindkét irányba húzó kihívásnak miként lehetne megfelelni. A megoldási kísérletek vagy az egyik, vagy a másik oldalra billentik a mérleget. S fennáll a veszélye a kompozíció széthullásának is. Valószínűleg azonban a dilemma exponálása nélkülük nem lehetne ilyen nyílt. S vajon értenénk-e – saját útkereséseink tapasztalatai nélkül – az új idők szirénhangjait? Lehet, hogy valóság nincs, de az tény, hogy ezekbe a tükrökbe pillantva, így együttesen a társadalomtörténet egészének akad okulni valója. S talán még másoknak is.

GYÖRGY KÖVÉR

THE RE-FIGURATION OF SOCIAL HISTORY, I.E. IN SEARCH OF LOST PROTAGONISTS

Due to the linguistic and cultural turn appearing in structural social history, social classes have lost their former significance in analyses and explanations, therefore they are frequently referred to by defining social subjects. Or is it possible that the “desanthropomorphism” of history was not successful earlier, either? By the use of rhetorical forms (metaphors), these figures were and will be always present in analyses of social history.

This lecture was originally presented at the jubilee conference on social history organized by Hajnal István Society in June 2006. The study analyzes these ideas in a self-critical way with the help of reformative works on Hungarian social history of the last 25 years. Various generations of social historians – including Péter Hanák, Vera Bácskai, Zoltán Tóth, Gábor Gyáni, then the younger experts, such as Zsombor Bódy, Sándor Horváth and György Majtényi – attempted to bridge the social gap between classes and individuals in several ways. Constructing the integrity of the social groups and the individualization of historic characters are contrary to each other, and this opposition sets a demanding task upon historians who try to come up to the double challenge.